

Herman Ridderbos als exegeet en bijbels theoloog

Gepubliceerd in: R. Roukema (red.), *Herman Ridderbos (1909-2007) herdacht*, Kampen, Kok, 2010, 65-74 en op www.riemerroukema.nl

Riemer Roukema

Een van de lastigste vragen uit het nieuwtestamentisch onderzoek betreft Jezus' visie op de toekomst. Volgens de synoptische evangeliën verkondigde Jezus de komst van het koninkrijk van God. 'De tijd is aangebroken, het koninkrijk van God is nabij', zo wordt zijn boodschap in het evangelie van Marcus getypeerd (Marcus 1:15 NBV). Om een willekeurige andere tekst te noemen: Jezus' zevende en laatste gelijkenis over het koninkrijk der hemelen zoals weergegeven in het evangelie van Matteüs hoofdstuk 13 gaat over een sleepnet waarmee allerlei soorten vis worden gevangen. Na de vangst worden de goede en de slechte vissen gescheiden, en 'zo zal het gaan bij de voleinding van de wereld' (Matteüs 13:47-50). Zo wekken tal van teksten in de evangeliën de stellige indruk dat de komst van dit koninkrijk volgens Jezus iets toekomstigs is. Maar hoe toekomstig, of hoe nabij is het dan? Verwachtte Jezus dat dit koninkrijk binnen afzienbare tijd zou aanbreken? Er zijn uitspraken in de evangeliën die daarop wijzen. Bijvoorbeeld deze: 'Ik verzeker jullie: sommigen die hier aanwezig zijn zullen niet sterven voordat ze de komst van het koninkrijk van God in al zijn kracht hebben meegemaakt' (Marcus 9:1 NBV; vgl. Matteüs 6:28; Lucas 9:27). In de drie synoptische evangeliën is die uitspraak overigens geplaatst voor het verhaal over Jezus' verheerlijking op de berg, waar Mozes en Elia aan hem verschenen¹. Dat de komst van Gods koninkrijk volgens Jezus zeer nabij was, wordt bevestigd door enkele teksten die de indruk wekken dat dit koninkrijk in zijn persoon, en in de wonderen die hij deed, zelfs al gekomen is. 'Als ik door de Geest van God demonen uitdrijf, dan is het koninkrijk van God bij jullie gekomen', zo wordt Jezus geciteerd in Matteüs 12:28. Het breekt dus al door, is al doorgebroken.

Zoals bekend, heeft Herman Ridderbos aan deze kwestie een kloek boek gewijd, getiteld *De komst van het Koninkrijk. Jezus' prediking volgens de synoptische evangeliën*, verschenen in 1950. Aangezien ik zelf in Amsterdam aan de Vrije Universiteit theologie heb gestudeerd en ik slechts weinig persoonlijke herinneringen aan Herman Ridderbos kan ophalen, wil ik – als zijn derde opvolger – mijn bijdrage aan deze middag vooral wijden aan dit boek. In het korte bestek van deze lezing wil ik niet proberen een overzicht van al zijn exegetische werken te geven², maar wil ik mij concentreren op zijn behandeling van de nog altijd zeer reële vraag, hoe Jezus over de nabije en verre toekomst dacht, en hoe daarover in de synoptische evangeliën wordt bericht. Die kwestie was in het nieuwtestamentisch onderzoek van Ridderbos' tijd actueel omdat daarop heel verschillende visies bestonden, en opmerkelijk genoeg bestaan die verschillende opvattingen in wezen nog steeds. Daarom is het ook nog steeds de moeite waard, van dat mooie boek *De komst van het Koninkrijk* kennis te nemen. Het is geschreven met een grote kennis van zaken, met een milde en faire beoordeling van andere geleerden met wie Ridderbos grondig van mening verschilde, maar in wier studies hij toch vaak waardevolle elementen aanwees. Het boek geeft in een wat plechtige, ik kan ook zeggen een soevereine schrijfstijl een duidelijke visie, die toch in alle bescheidenheid wordt gebracht, met regelmatig gebruik van 'onzes inziens'.

¹ Sommige auteurs hebben daarom verdedigd dat Jezus' uitspraak in de visie van Marcus in ieder geval ten dele in deze verheerlijking is vervuld; zie Vincent Taylor, *The Gospel according to St. Mark*, London – New York 1959, 385-386; William L. Lane, *The Gospel according to Mark*, London 1974, 313-314.

² Zie daarvoor: Riemer Roukema, 'Heilshistorische exegese. Herman Ridderbos', in J. van Gelderen, C. Houtman (red.), *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990*, Kampen 2004, 53-70.

Ridderbos was, toen het boek uitkwam, 41 jaar. Hij was goed op het thema van ‘de komst van het koninkrijk’ voorbereid, aangezien zijn proefschrift al handelde over *De strekking der bergrede naar Mattheüs* (VU Amsterdam 1936)³ en hij in de serie Korte Verklaring der Heilige Schrift in twee delen een commentaar op het evangelie van Matteüs had verzorgd (1941, 1946). Ook had hij al een rectorale rede in uitgewerkte vorm gepubliceerd, *Zelfopenbaring en zelfverberging. Het historisch karakter van Jezus’ messiaansche zelfopenbaring volgens de synoptische evangeliën* (1946). Die rede handelde over de al even prangende vraag, waarover ook al tot in onze tijd verschillende opvattingen bestaan: is het tot Jezus’ eigen leven en bewustzijn terug te leiden dat hij meende dat hij de Messias ofwel de Christus was, en dat het tevens zijn bedoeling was dat dit gegeven voorlopig nog verborgen zou blijven, behalve voor zijn naaste volgelingen? Is dit iets van de ‘historische Jezus’? Ridderbos betoogde van wel, en wees daarbij vooral op de wijze waarop Jezus zichzelf als de Messias zag, namelijk als ‘de knecht des Heren’ die moest lijden en sterven.

Over Jezus’ verwachting en verkondiging van de komst van het koninkrijk van God zei ik al dat daarover tot op heden heel verschillend wordt gedacht. Om u een hedendaags voorbeeld te geven: de leden van het bekende *Jesus seminar* in de Verenigde Staten menen in het algemeen dat voor Jezus zelf het koninkrijk van God iets van het heden was, zoiets als de invloedssfeer van Gods koninklijke macht in het leven van mensen. De vermaarde geleerde James M. Robinson⁴ bijvoorbeeld baseert zich daarvoor in het bijzonder op de hypothetische bron Q, die hij als het meest betrouwbare getuigenis van Jezus’ eigen onderricht beschouwt. Hij leidt daaruit af dat als mensen in het hier en nu Gods aanwezigheid en zorg ervaren en zij willen leven in vertrouwen op God en volgens zijn wil, zij dan Gods koninkrijk zijn binnengegaan. Alle evangelieteksten die spreken over een apocalyptische en kosmische komst van dat koninkrijk en over het oordeel dat de Mensenzoon dan over de mensheid zal voltrekken, stammen volgens Robinson niet van Jezus zelf, maar zijn hem door zijn latere volgelingen in de mond gelegd⁵. Een ander voorbeeld van een hedendaagse stellingname: misschien hebt u kennis genomen van het boek dat de cineast Paul Verhoeven in 2008 over Jezus heeft gepubliceerd. Ook hij heeft in de Verenigde Staten deelgenomen aan dat *Jesus seminar*, maar hij distantieert zich van de daar gehuldigde opvatting dat Jezus zelf geen apocalypticus was. Hij meent dat Jezus zich van zijn aanvankelijke pacifistische boodschap heeft afgekeerd en na verloop van tijd een verzetsstrijder is geworden die het gebruik van geweld niet schuwde. Volgens Verhoeven – die, het moet gezegd, zich met de exegetische literatuur goed vertrouwd heeft gemaakt – leefde Jezus juist wel in de vurige verwachting van de apocalyptische komst van Gods koninkrijk. God zelf zou hem te hulp komen! In de opvatting van Verhoeven was Jezus er absoluut van overtuigd dat het koninkrijk van God in al zijn glorie op korte termijn in Palestina zou aanbreken, maar hebben de evangelisten die utopische verwachting zoveel mogelijk weggewerkt⁶. Overbodig te zeggen dat Jezus’ hooggespannen verwachting – in deze visie – niet is uitgekomen. Zijn verwachting van de apocalyptische doorbraak van Gods koninkrijk was een illusie, en Jezus heeft zich jammerlijk vergist.

³ Zoals al Ridderbos’ Nederlandse boeken uitgegeven bij J.H. Kok te Kampen.

⁴ Hij heeft bijvoorbeeld de leiding gehad bij de publicatie en vertaling van de gnostische boeken van Nag Hamadi.

⁵ James M. Robinson, *Jesus according to the Earliest Witnesses*, Minneapolis 2007, 120-128; *Het Jezus-evangelie. Op zoek naar de oorspronkelijke woorden van Jezus* (vertaald door Marianne Storm), Utrecht 2008, 153-167. Zie ook, bijvoorbeeld, John Dominic Crossan, *The Historical Jesus. The Life of a Mediterranean Jewish Peasant*, New York 1991, 265-302.

⁶ Paul Verhoeven, *Jezus van Nazaret*, Amsterdam 2008, 132; zie ook p. 67, 72-107, 120-123, 130-133, 136-137. Vgl. mijn bespreking van dit boek in *Kerk en Theologie* 60 (2009), 82-83.

Zoals gezegd, ook in Ridderbos' tijd liepen de opvattingen over Jezus' verwachting van de komst van het koninkrijk uiteen. Er was de negentiende-eeuwse liberale opvatting, dat met Jezus' prediking dit koninkrijk hier en nu was gekomen. Jezus zou dan de ethiek, de leefregels van het immanent op aarde aanwezige koninkrijk van God hebben onderwezen. Aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw waren Johannes Weiß en Albert Schweitzer daar tegenin gegaan; zij hadden gewezen op het eschatologische, apocalyptische karakter van Jezus' prediking van het koninkrijk. Zij waren daarin al voorgegaan door Hermann Samuel Reimarus en David Friedrich Strauß⁷. Ridderbos' tijdgenoten Karl Barth en Rudolf Bultmann erkenden enerzijds dat Jezus' een apocalyptische boodschap had, maar meenden anderzijds dat die moest worden onteschatologiseerd dan wel ontmythologiseerd; voor de twintigste-eeuwse mens was de dringende komst van Gods koninkrijk een zaak die ieder moment existentieel beleefd kon worden, en die van zijn mythologische inkleding moest worden ontdaan.

Kritisch bespreekt Ridderbos die auteurs die aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw opnieuw aandacht gevraagd hebben voor het eschatologische karakter van Jezus' prediking van Gods koninkrijk. Hij is het zeker eens met hun nadruk op dit eschatologische karakter van Jezus' prediking, maar hij wijst hun eenzijdigheid af. Wel deelt hij hun kritiek op de oudere liberale visie, volgens welke Jezus de komst van dit koninkrijk in het tegenwoordige bestel van deze wereld zou hebben gelokaliseerd, als een invloedssfeer die inwerkte op de menselijke ziel. Ook die visie acht Ridderbos in haar eenzijdigheid onhoudbaar. De existentialistische *Umdeutung* van Bultmann, waarin het historische aspect van de komst van Gods koninkrijk in feite verdwijnt, noemt hij een bijna 'allegorische verklaring' – waarmee hij bedoelt dat de uitleg een heel andere inhoud krijgt dan wat er in de oorspronkelijke tekst bedoeld kan zijn⁸. De visie van C.H. Dodd, dat het eschatologische koninkrijk van God met Jezus gekomen was en dus reeds ervaren kon worden – hij spreekt van *realised eschatology* – doet Ridderbos te zeer denken aan de negentiende-eeuwse liberale opvatting, en wordt daarom door hem afgewezen⁹.

Wat was dan Ridderbos' eigen visie op dat probleem dat – zo is het nu eenmaal – door de nieuwtestamentische evangeliën wordt opgeroepen? Daarin staan immers zowel teksten waaruit blijkt dat het koninkrijk reeds gekomen is, alsook uitspraken dat dit koninkrijk spoedig zal komen, maar wordt ook de indruk gewekt dat we dit koninkrijk van God in een verderaf gelegen toekomst hebben te verwachten.

Allereerst schenkt hij alle aandacht aan het gegeven dat dit koninkrijk inderdaad gekomen is¹⁰. Hij citeert daarvoor de uitspraak van Jezus: 'Indien Ik door de Geest Gods (of, volgens Lucas, door de vinger Gods) de duivelen uitwerp, dan is het koninkrijk Gods tot u gekomen'¹¹ (Matteüs 12:28; Lucas 11:20). Het uitdrijven van de demonen, Jezus' volmacht om ook andere wonderen te verrichten en de regelmatig door hem geuite toezegging van het reeds gekomen heil, tezamen getuigt dit alles van de vervulling van de belofte van de komst van Gods koninkrijk¹². Ridderbos wijst erop dat dit koninkrijk is gekomen met de persoon van Jezus, die de Christus en de Zoon van God is¹³. Hij benadrukt echter evenzeer dat de komst

⁷ Zie voor de geschiedenis van dit onderzoek Albert Schweitzer, *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*, Tübingen 1913; Taschenbuch Band 1-2, Gütersloh 1977.

⁸ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 6-17.

⁹ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 22-23.

¹⁰ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 17-18.

¹¹ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 69.

¹² Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 69-88.

¹³ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 88-99.

van dit koninkrijk, zoals Jezus die aankondigt, nog een onvoltooid en voorlopig karakter heeft. Het is gekomen, en toch laat de vervulling nog op zich wachten¹⁴. De Boze – de duivel – heeft op aarde immers nog een zekere macht en de strijd met deze boze macht is nog niet volledig gestreden¹⁵. Jezus' gelijkenissen getuigen ervan, vaak op verhulde wijze, dat het koninkrijk in al zijn volheid nog moet komen. De beeldspraak die Ridderbos aan de gelijkenissen ontleent, is die van het zaad dat eerst moet opkomen alvorens de oogst kan aanbreken. Hij spreekt dan van de heilshistorische betekenis van de gelijkenissen¹⁶. Zoals u weet was Ridderbos sterk geporteerd voor een 'heilshistorische' uitleg van de Schrift; dit betekent dat het evangelie staat in de ruimte van de geschiedenis waarin Gods heil doorbreekt. Zo heeft Jezus het volgens hem verkondigd en bedoeld. Het koninkrijk van God is dus in Ridderbos' visie niet alleen iets van het heden, en het is ook niet iets dat in de naaste toekomst dit hele aardse bestel omver zou werpen; er komt eerst nog een interim, een tussentijd waarin het koninkrijk op verborgen wijze opbloeit, zoals zaad dat ontkiemt en opschiet en zoals zuurdeeg dat langzamerhand het deeg doortrekt en doet rijzen – aldus enkele van Jezus' gelijkenissen¹⁷. Voor Ridderbos is – ik wees er al op – onlosmakelijk met het 'evangelie van het koninkrijk' (vgl. Matteüs 4:23) verbonden dat Jezus als de Christus en Zoon des mensen tevens de rol van de knecht des Heren op zich neemt; dit betekent dat hij moest lijden, sterven en uit de dood opstaan om de uiteindelijke komst van dat koninkrijk langs die weg mogelijk te maken. Ridderbos acht dit 'van zeer groot belang (...) voor het rechte heilshistorische inzicht in de openbaring van het door Jezus gepredikte koninkrijk der hemelen'¹⁸. Dankzij Jezus' dood en opstanding wordt Gods oordeel uitgesteld, kan dus ook de wereldtijd worden verlengd en kan het evangelie van het koninkrijk pas ten volle in de wereld worden verkondigd¹⁹. Nadat Ridderbos de beoogde heilsgeschiedenis is deze zin heeft geschetst, gaat hij ertoe over dit door Jezus verkondigde 'evangelie van het koninkrijk' breed uiteen te zetten²⁰. Na ook de relatie tussen de komst van dit koninkrijk en de kerk en het door Jezus ingestelde Avondmaal te hebben besproken²¹, komt hij ten slotte terug op de teksten die het krachtigst lijken te pleiten voor de visie, dat Jezus zelf toch wel degelijk de indruk heeft gewekt, dat de grote toekomst van Gods koninkrijk spoedig zou aanbreken; dat is wat in theologen-Duits de *Naherwartung* genoemd wordt. Hier staat voor de gelovige theoloog die Ridderbos is veel op het spel, want als die visie juist zou zijn, dan zou Jezus zich hebben vergist en zou hij een illusie hebben aangekondigd. Ridderbos betoogt echter dat die teksten die lijken te spreken van een spoedige algehele komst van dat koninkrijk toch niet daarop duiden, maar óf op 'hetgeen terstond na Jezus' dood metterdaad plaats greep'²², óf 'op een veel verder gelegen toekomst betrekking (...) hebben'²³. Uit het feit dat hij lange beschouwingen nodig heeft om zijn visie tegenover andere exegeten te verdedigen, blijkt wel hoe diepgaand de kloof met hen is en hoeveel er Ridderbos aan gelegen is de indruk te weerleggen dat Jezus zich in zijn aankondiging van het einde van dit bestel van de wereld zou hebben vergist. Opvallend genoeg komt zijn verzet tegen de visie dat Jezus een spoedige alomvattende komst van het koninkrijk van God heeft aangekondigd sterk overeen met die van de huidige paus Benedictus, ook al beklemtoont deze, anders dan Ridderbos, dat het koninkrijk met de persoon van Jezus geheel en al geko-

¹⁴ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 102-104.

¹⁵ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 104-117.

¹⁶ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 117-134; vgl. 20-22.

¹⁷ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 136-142.

¹⁸ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 149-161; citaat op p. 161.

¹⁹ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 163-166.

²⁰ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 167-287.

²¹ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 288-372.

²² Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 373-380; citaat op p. 380.

²³ Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, 385.

men is, zodat het toekomstige aspect hiervan geheel lijkt weg te vallen – althans in het eerste deel van zijn boek over Jezus²⁴.

Een argument tegen Ridderbos' visie dat Jezus' prediking eerst nog ruimte biedt aan de geschiedenis, waarin het koninkrijk van God kan opgroeien tot de uiteindelijke oogst, is dat de apostel Paulus toch ook de indruk wekt dat Jezus spoedig uit de hemel zou komen om de gelovigen met zich mee te nemen. In zijn eerste brief aan de Tessalonicenzen schrijft Paulus daarover, met een beroep op een 'woord van de Heer', alsof hij die komst (of: wederkomst) van Jezus nog tijdens zijn eigen leven verwacht (1 Tessalonicenzen 4:15-17). In zijn indrukwekkende boek over de theologie van Paulus, van 1966, gaat Ridderbos wel op die tekst in²⁵, maar hij corrigeert die als het ware door veel uitvoeriger de tweede brief aan de Tessalonicenzen te bespreken, waarin wordt gewezen op de gebeurtenissen die aan Christus' komst eerst nog vooraf zullen gaan. Daar wordt nadrukkelijk gewaarschuwd voor de visie dat de dag des Heren al spoedig zou aanbreken. Eerst moet immers de 'mens der wetteloosheid' komen en komt er nog een strijd tussen Christus en zijn tegenstrever (2 Tessalonicenzen 2:1-12). Daar ziet Ridderbos een aanwijzing dat Paulus niet alleen op de nabijheid van Christus' komst heeft gewezen, maar ook ruimte biedt aan de geschiedenis die eerst nog komt²⁶. Omdat de tweede brief aan de Tessalonicenzen zo'n afwijkend beeld van Paulus' toekomstvisie geeft, menen kritische nieuwtestamentici dat deze brief daarom niet door Paulus zelf geschreven kan zijn, maar die opvatting wijst Ridderbos af²⁷. We zouden kunnen zeggen dat hij de brieven van Paulus 'canoniek' leest. Vanuit de samenhang van de paulinische brieven zoals zij in de nieuwtestamentische canon zijn opgenomen, leest hij de ene tekst in het licht van de andere, zonder op kritische wijze te willen onderscheiden tussen vroegere en latere brieven, of tussen echte en pseudepigrafische (onechte) brieven.

Op soortgelijke wijze kunnen we van zijn uitleg van de synoptische evangeliën zeggen dat Ridderbos de theologie van deze evangeliën in hun canonieke vorm nauwgezet heeft weergegeven. Deze evangeliën wekken inderdaad de indruk dat er ruimte is voor de geschiedenis alvorens het koninkrijk van God voluit op aarde aanbreekt. Er is sprake van de heer en van de bruidegom die uitblijft, die op zich laat wachten (Matteüs 24:49; 25:5). Niemand kent de dag van het einde, ook de Zoon niet (Marcus 13:32; Matteüs 24:36; vgl. Handelingen 1:7). Eerst moet het evangelie nog in de hele wereld verkondigd worden (Matteüs 24:14; Marcus 13:10; Handelingen 1:8). Zó hebben de evangelisten Jezus' woorden weergegeven en ingekaderd. Ridderbos' boek over de komst van het koninkrijk kan daarom nog steeds met vrucht worden gelezen als een mooie proeve van bijbelse theologie. Als exegeet las en verklaarde hij de evangeliën en zo ook alle andere nieuwtestamentische geschriften zoals ze ons in de canon zijn overgeleverd. In die vorm achtte hij ze ook betrouwbaar. Hij zag er geen heil in om historisch-kritisch achter de canonieke teksten terug te gaan in de veronderstelling zo een oudere, oorspronkelijker versie van Jezus' prediking en of van Paulus' opvattingen op het spoor te komen en die tegenover de canonieke teksten te plaatsen, want hij was niet overtuigd van de rechtmatigheid van die benadering. Het ging hem erom, de inhoud van het Nieuwe Testament zoals het er nu ligt en zoals het, naar zijn overtuiging, door Christus was bedoeld²⁸, nauwkeurig uiteen te zetten. Op die manier was hij exegeet en bijbels theoloog. Zonder het

²⁴ Joseph Ratzinger Benedictus XVI, *Jezus van Nazareth. Deel 1: Van de doop in de Jordaan tot de Gedaanteverandering* (vertaald door Maria ter Steeg), Tielt 2007, 66-79. Misschien zal aan de apocalyptische kant ervan meer recht worden gedaan in deel 2.

²⁵ Herman Ridderbos, *Paulus. Een ontwerp van zijn theologie*, Kampen 1966, 548-550.

²⁶ Ridderbos, *Paulus. Een ontwerp van zijn theologie*, 568-590.

²⁷ Ridderbos, *Paulus. Een ontwerp van zijn theologie*, 25.

²⁸ Zo heeft hij betoogd in zijn boek *Heilsgeschiedenis en Heilige Schrift van het Nieuwe Testament*, Kampen 1955.

goed recht op kritisch onderzoek naar de historische Jezus te willen betwisten zou ik, evaluerend, van Ridderbos' benadering willen zeggen dat die voor de vertolking en de prediking van het Nieuwe Testament nog steeds vruchtbaar is. Een canonieke, heilshistorische lezing van het Nieuwe Testament past bij de kerk, en heeft in de persoon van Herman Ridderbos een begaafd en erudiet pleitbezorger gehad.